

ОНТОЛОГІЯ ЯК ВИТВІР ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Онтологічне знання різних типів і рівнів притаманне особистості. Прагнучи до прекрасного, особистість естетизує – мимоволі або навмисно, рефлексуючи над буттям – навколишній і внутрішній світи. У межах цього процесу відбувається також естетизація онтологічного знання, котре набуває певних рис інтелектуального витвору. Нажаль, проблемі естетизації онтологічного знання наразі приділяється мало уваги з боку спеціалістів-філософів, здебільшого її висвітлюють опосередковано, працюючи над проблемами естетики.

Відзначимо, що здебільшого названу проблематику дослідники висвітлювали опосередковано. Серед літературних джерел, на котрі ми спираємося, звернемо увагу, насамперед, на праці Л.Леві-Брюля, К.Леві-Стросса, О.Ф. Лосєва, М.Гайдеггера, Т.Адорно та ін.

Новизна нашого дослідження полягає в тому, що у вітчизняній літературі тема естетизації онтологічного знання в даному аспекті ще не досліджувалася. Цей аспект полягає в розгляді онтологічного знання на певному рівні свого розвитку як витвору інтелектуального мистецтва.

Онтологія як галузь світогляду являє собою сукупність накопичених людиною знань про буття та загальні його принципи. Ю.М. Романенко зауважує, що “онтологія знає буття” [6, 15]. Існує кілька поглядів на онтологію, котрі містять різні її розуміння, але підтверджують дане вище визначення.

Класичним є тлумачення онтології як вчення про буття у цілому, розділу філософії, що містить фундаментальні принципи буття, найбільш універсальні сутності та категорії суцього. Схожу дефініцію дає О.Л. Доброхотов. Назване визначення онтології майже дублює визначення цього розділу науки, яке дав А.П. Огурцов, а саме – як вчення про буття, про суще, про його форми та фундаментальні принципи, найбільш загальні визначення та категорії буття. Таке розуміння ґрунтується на багатовіковому культурно-філософському досвіді осмислення відносин Людина – Буття – Людина та його рефлексії. Онтологія постає у вигляді впорядкованої системи відрефлексованих знань про універсальні принципи індивідуального людського буття, таким чином постаючи його суто суб’єктивною картиною, з одного боку, та результатом багатьох досліджень, що належать до культури людства в цілому – з іншого. Буття в такому розумінні втрачає свою належність до конкретної людської істоти, воно є предметом, що розглядається людиною через власну рефлексію. Буття відокремлене від людського існування як такого, воно схоже на героя белетристичної літератури, за яким цікаво спостерігати, розмірковуючи над можливими варіантами його поведінки. Умовний світ категорій існує за власними законами розвитку, які надає йому людський суб’єктивний розум. Проте, цей світ спирається на цілком реальний людський всесвіт “живого” буття, котре вирує у людській свідомості та поза нею. Там є вже інша онтологія, що не втратила своєї значущості для індивідуального людського існування, від неї воно багато в чому залежить.

Згідно з іншим тлумаченням, онтологія постає у всій “життєвості” індивідуального людського існування, що передує будь-якій її науковій тематизації. Онтологію розуміють тут як несвідоме суб’єктивне відображення відносин Людина – Буття – Людина. Вона знаходить безпосереднє вираження в онтологізованій установці людського існування, яка є у кожної людини. Зміст цієї установки полягає в упевненості в самому існуванні та в чуттєвих даних. Саме з рефлексії над нею походять перші праонтологічні свідомі знання,

архаїчні за своєю суттю та орієнтовані на містичне пояснення існуючого. Л.Леві-Брюль зауважує: "... первісне мислення звертає увагу виключно на містичні причини, дію яких воно відчуває всюди" [2, 131]. Онтологія у такому сенсі належить лише суб'єкту, котрий її утворив. Коли ж починається рефлексування над власним екзистенційним досвідом, що її утворює, з'являється рефлексована онтологія. Таким чином відбувається перехід із несвідомої онтології "живого" безпосереднього людського існування та досвіду до свідомої онтології, що належить інтелектуальній спадщині людства. Отже, ми маємо справу з двома рівнями онтологічного знання: несвідомим, невідрефлексованим, та свідомим, відрефлексованим. Кожне з них має власну специфіку утворення, що призводить до специфіки змісту онтологічного знання.

Але згадані рівні онтологічного знання можуть виступати також як його типи. Перший рівень онтологічного знання (несвідоме невідрефлексоване знання) не залежить від другого (свідоме відрефлексоване знання), він існує самодостатньо і не повинен з необхідністю еволюціонувати у другий рівень. Таким чином, не можна обмежувати онтологічне знання лише рівнями його розвитку, хоча другий рівень неодмінно утворюється на основі першого. Особистий екзистенційний досвід як сукупність знань, отриманих усіма можливими шляхами особистістю, формує несвідоме онтологічне знання; перші відчуття дають йому початок. Свідоме онтологічне відрефлексоване знання утворюється також на основі особистого екзистенційного досвіду, на основі почуттів, проте цей екзистенційний досвід, на відміну від утворення першого рівня онтологічного знання, складається не лише з даних відчуттів, а й з культурного знання особистості. Передусім для формування свідомого онтологічного знання важлива здатність до рефлексії над особистими переживаннями і культурними знаннями, яка дає змогу створити свідомі онтологічні уявлення.

Перший тип онтологічного знання (несвідоме знання про буття) є в усіх людей незалежно від їх культурного рівня та інтелектуального розвитку. Абориген Африки, який ніколи не бачив білошкірої людини і не користується навіть колесом, та освічений випускник престижного університету однаково мають несвідоме онтологічне знання. Але абориген не має уявлення про відрефлексоване свідоме онтологічне знання як певне філософське знання, тому що в його культурній свідомості відсутня філософсько-онтологічна традиція, на відміну від випускника університету, котрий здобув культурну освіту і знає зміст основних онтологічних концепцій. Утім відзначимо, що абориген має свідоме уявлення про буття, яке походить від знання місцевих, культурно близьких йому міфів. Отже, людині як представнику певної культури властиве онтологічне знання обох типів, але свідоме онтологічне знання поділяється на кілька видів, котрі є також рівнями її розвитку від первісного до філософського.

При розгляді розвитку свідомого онтологічного знання ми стикаємося, насамперед, з необхідністю його поступовості та, як наслідок, з факторами, котрі зумовлюють таку необхідність. Кожен рівень онтологічного знання зумовлений особливими факторами його утворення, тому, щоб виявити їх, потрібно розглянути утворення кожного із згаданих вище рівнів.

Історично першим рівнем свідомого онтологічного знання було первісне знання, яке тільки вийшло з несвідомого онтологічного знання. Воно свідчить про існування осмислення у первісних людей та потягу пояснити принципи буття. Первісне знання виходило із спроб пояснити принципи світу заради забезпечення власної користі. Під користю розуміли, насамперед, виживання членів роду, племені. Первісній людині слід було виявити певні закономірності навколишнього світу, щоб полегшити здобування їжі. Це було кінцевою метою будь-якої діяльності. Здатність до рефлексування, що вирізняла людину з тваринного світу, допомагала пояснювати процеси, які відбувалися в навколишньому середовищі, заради виживання. Можливо, виживання було неусвідомленою метою людської діяльності, що була основною установкою людини. Цю установку, безперечно, формували інстинкти і неусвідомлене онтологічне знання, котре

допомагало орієнтуватися в навколишньому середовищі. Пристосувавши розум до неусвідомленого онтологічного знання, людина почала отримувати пояснення феноменів буття, утворюючи таким чином перший рівень свідомого онтологічного знання. Знання первісних людей загалом мало архаїчно-містичний характер, воно було безпосередньо пов'язаним з практичним застосуванням заради потреби виживання. Людина пояснювала феномени навколишнього і внутрішнього, індивідуального буття існуванням містичних сил і впливів. Л.Малевін відзначає: “У цей час усвідомлення зовнішнього світу, що розвивалося, спричинило виникнення анімізму й загального культу явищ природи, зокрема культу предків” [4, 16]. Анімізм був основою містичного розуміння навколишнього середовища як взаємопов'язаної цілокупності явищ. Отже, й онтологічна картина мала містичний характер. Але слід відзначити, що тоді ще не було універсальної абстракції “Всесвіт”. Людська істота опинялася у вирі потойбічних впливів, зрозумілих лише обраним. Власне, саме втаємничені у містичні знання створювали зародки усвідомленого онтологічного знання. Рефлексуючи над явищами буття, людина будувала відносно них здогади на основі своїх переживань, причому відзначимо, що при цій побудові головну роль відігравали враження, перетворені у підсвідомості на певні образи. Яскравим прикладом слугує яскраве сновидіння після важкого полювання, в якому вбитий звір женеться за мисливцями, щоб покарати за власне вбивство. Це сновидіння наштовхує первісну людину на низку здогадів. По-перше, про існування невмирущої частини істоти. По-друге, про існування іншого, невідомого світу. По-третє, про взаємовплив того, потойбічного та цього, звичного світів. Отже, можна якось вплинути на потойбіччя з метою контролювати його процеси заради власної користі і користі роду або племені. Таким чином сформувалися первісні магичні уявлення. Вони утворили перші вірування. На засадах беззаперечної віри в істинність містичного знання базувалися різноманітні магичні дії, тобто витоком містичних уявлень, з яких складалося первісне онтологічне знання, було їх практичне застосування. Первісне онтологічне знання було міцно пов'язано з практичною діяльністю людини, воно формувало її діяльнісні установки. Первісна людина не уявляла свого життя без слідування певним правилам, котрі утворилися з містичних уявлень про всесвіт. Ці правила становили культурну й особистісну сутність людського існування. З цього випливає, що первісне усвідомлене архаїчно-містичне онтологічне знання цілком контролювало життя первісної людини, воно зливалось з її несвідомим онтологічним знанням та являло собою синтез обох типів.

Розвиток містичного знання й утворення перших етнічних груп, об'єднаних спільними культурними рисами, сприяли появі іншого рівня усвідомленого онтологічного знання. Воно походило вже від міфологічного сприйняття всесвіту. О.Ф. Лосєв дає таке визначення міфу: “... міф є розгорнуте магичне ім'я” [3, 170]. У формуванні міфологізованого онтологічного знання значну роль починає відігравати естетичне почуття. Воно з'являється наприкінці первісного періоду розвитку культури через різноманітні магичні дії, котрі викликали його в людській свідомості. Магічні дії первісних людей заради досягнення певної життєво-практичної мети використовували елементи образотворчого мистецтва. Це добре простежується на прикладі первісних мисливських магичних культів. Наприклад, щоб вполювати великого небезпечного звіра, первісні люди малювали на скелі або на землі образ цього звіра, а потім протикали його списами та стрілами. За уявленнями первісних людей, образ і реальний звір містично пов'язані між собою, і, якщо завдати шкоди образу звіра, то обов'язково постраждає сам звір. Л.Леві-Брюль, зокрема, відзначає: “Не будучи суто уявленнями в точному смислі слова, вони позначають або, вірніше, передбачають, що первісна людина у даний момент не лише має образ об'єкту і вважає його реальним, а й сподівається на щось або боїться чогось, пов'язаного з якоюсь дією, яка походить з нього або впливає на нього. Дія ця є то впливом, то силою, то таємничою міццю, зважаючи на об'єкт і обставини, але дія ця незмінно визнається реальністю і становить один з елементів уявлення про предмет” [2, 133]. Такі вірування і досі збереглися у магичних практиках різних народів, але особливо це

виражено у сучасних аборигенів Африки. Містичний жах викликають у них фотографії облич. Магічні практики вуду, наприклад, також у своїх ритуалах використовують малюнки або фігурки істот, на які чаклун має накласти закляття. Утім, магія вуду пройшла розвиток від первісних культів, відмовившись від простого зображального зв'язку фігурки та істоти; зв'язок відбувається через певну річ, що належить істоті, та яку слід вкласти у фігурку. Подібні вірування згодом вилилися у релігійне зображення потойбічних істот, їхніх сутностей; предмети зображення ставали ідолами, які ототожнювалися із самими істотами. Так, у Міжріччі статуї богів вважалися абсолютно тотожними богам, їм приносилися жертви, а їх втрата вважалася величезною бідою для міста, де вони “жили”. Завойовники намагалися, насамперед, зруйнувати зображення богів, щоб вони не могли допомогти своїм шанувальникам. Поступово сформувався канон створення магічних зображень. Велику роль у первісних магічних практиках відігравали також ритуальні містичні рухи, які сприяли виникненню танку. Спочатку вони були засобом переміщення власного людського духу задля змінення внутрішнього індивідуального стану. Тед Ендрюс у книзі “Магія Танцю” стверджує: “Танок поєднує наші фізичні можливості й енергію з духовними прагненнями й допомагає нам зберегти контакт з вищими життєвими силами” [4, 14]. Різкі швидкі рухи спричиняли перепади кров'яного тиску, що, своєю чергою, змінювало стан свідомості, викликало видіння та незвичайні відчуття, котрі надзвичайно сильно впливали на первісних людей. Крім цього, такі рухи викликали у людини певне чуттєве задоволення. Магічний танок наче переносив людину до іншої реальності, де вона могла зустрітися з духами. Він впливав не лише на його виконавця, а й на глядача. При погляді на танцюриста охоплювало містичне відчуття присутності чогось невідомого, таємничого. Злагожені рухи кількох виконавців магічних дій надавали відчуття ще більш чітке й вражаюче. Увійти у потрібний стан допомагали не лише магічні рухи, а й магічні звуки, що колись перетворилися на музику. Первісна музика захоплювала людину, вона мала для неї надзвичайно велике значення. Сьогодні музика має розважальний характер, але для первісної людини вона була значущим елементом магічного дійства. Лише почувши знайомі звуки, первісна людина впадала в інший стан свідомості. Все навколо неї миттєво змінювалося, вона сама перетворювалася на іншу істоту, позбавлену звичних бажань. Музика мала владу над первісною свідомістю, змушуючи переживати надзвичайні миттєвості інакшості.

Справжню революцію у свідомості первісної людини спричинила поява поезії. Вона стала переломним моментом в естетичному сприйнятті світу. Якщо зробити зображення звіра, увійти у містичний стан свідомості через сприйняття музики і виконання танку міг майже кожен, то незвично розмовляти, щоб слова набували нової якості та яскраво спалахували у пам'яті слухачів, були спроможні одиниці. Яскраве відчуття поезії пробудило до життя естетичне почуття. Поетичний дар розумівся як таємниче дійство, котре відбувається завдяки впливу потойбічних сил. Здавалося, людина не здатна створювати таку надзвичайну красу, її можуть створювати лише потойбічні істоти, які доносять поезією до людини свою волю. З моменту виникнення поезії починається новий період у розвитку свідомого онтологічного знання. Містичні знання, з котрих воно складалося, перетворюються на міфи, виражені засобами поетичного естезису. Відтоді містичне починає набувати естетичних форм. Людина починає бачити красу в містичному знанні, її вже не задовольняє всесвіт без прекрасного. Онтологічне знання також стає естетичним, тому що ґрунтується на поетично відтворених міфах про всесвіт. Поезія якнайкраще підійшла до усного викладення містичних знань. Яскрава для сприймання слухачем, вона лишала багато невідкритого, таємного. Водночас вона давала широкий простір для тлумачення таємного знання, відкриваючи океани нерозгаданості. Таким чином, міфологізоване онтологічне знання мало езотеричний естетизований характер.

Поступова рефлексія над усіма відомими людині феноменами буття розвивала культуру людства. А з розвитком культури зрозумілішими ставали танок, музика, поетичне дарування. Поступово людина усвідомлювала той вплив, що його вчиняють на

неї ці феномени культури. Адорно висловлював думку, що "... наприклад, культові зображення, в процесі історичного розвитку перетворюються на мистецтво, хоч би якими вони були" [1, 7]. Людина навчилася маніпулювати засобами мистецького впливу. Відтепер наступав час професіоналізму в мистецтві. Звичайно, насамперед це виявлялося у релігійній сфері. Але той самий професіоналізм наштовхував на рефлексування над релігійними істинами, що були виражені шляхом мистецьких засобів. Таким чином, незаперечна віра в них піддалася випробуванню розумом і, як наслідок, зіткнулася з можливістю виникнення сумніву. Водночас, майже кожна людина стикалася з незрозумілими проявами у власній свідомості, котрі наводили на думку про істинність релігійних тверджень. Отже, людина опинялася перед вибором віри. Віра почала мати вирішальне значення у релігійно-духовному бутті людської істоти. Епоха панування міфу закінчилася сумнівом у його правдивості.

Розвиток мистецтв відбився на різноманітних ланках культури людства, зокрема на релігійній сфері. Щоб посилити чуттєво-емоційний характер відношення до культури використовувалися різноманітні мистецькі засоби. Танок, музика, поезія і матеріальні образи потойбічних істот, створені людськими руками, набувають нове значення для сприйняття. Лишаючись елементами релігійних дій, вони тепер сприймаються також і як щось прекрасне само по собі. Розвиток відчуття прекрасного дає змогу людині, з одного боку, створювати вражаючі з естетичних позицій речі, а з іншого – вражатися витворами мистецтва. Містичні знання дедалі більше естетизуються, релігія стає результатом не лише вираження містичного знання, а й потягу людини до прекрасного. Більше того, вся культура стає на шлях загальної естетизації. Відчувши прекрасне в релігії, людина прагне відчувати та відтворювати його скрізь. Змінюється світогляд людини, вона вже по-іншому дивиться на навколишній світ і навіть на власну поведінку. Вона починає відчувати красу внутрішнього світу. Пересічне, буденне життя стає предметом естетичного перетворення. Людина сама хоче бути прекрасною, тому прикрашає себе у тій чи іншій спосіб. Проте, витвори мистецтва не втрачають містичного значення. Мистецтво як таке все ще лишається у царині містики. Речі, що вважаються прекрасними, несуть у собі певний сакральний зміст. Наприклад, ніж, прикрашений вирізьбленою з кістки головою лева, має дві функції: звичайну побутову та містичну. Образ лева надає ножеві містичне значення, пов'язуючи з духом лева – царя звірів. Такий ніж набуває сакрального змісту, вважається, що він має надати своєму власнику силу лева, його сміливість тощо. Рефлексування над образом істоти призвело до ототожнення образу із самою істотою, причому відзначимо, що ототожнення відбувалося не лише на рівні істота – матеріальний образ (наприклад, лев і його голова, зроблена з каменю), а й на рівні істота – ідеальний образ, що існує в людській уяві. Саме зв'язок уявного образу й істоти був первісним, через ідеальний образ він поширився на мову і матеріальні вираження – малюнки, скульптури тощо. Потім слухач або глядач чули або бачили матеріальне вираження образу і в їхній уяві з'являвся ідеальний образ істоти. Почуття, котрі переживала під час уяви образу людина, стали базою для виникнення естетичного захвату. Задля його появи людина й оточувала себе прекрасними речами. Але прагнення до прекрасного не вичерпувалося зовнішнім виглядом, воно було набагато глибшим і виражалося також у вчинках, які людина вважала правильними і прекрасними. Таким чином, вона саме буття прагнула зробити прекрасним. Через почуття естетичного задоволення вона прагнула естетизувати власне буття; її первісне, позбавлене естетичного змісту буття не приваблювало її. Неестетичне розумілося як чужинне, антирелігійне, аморальне – негативне. Естетизоване буття пропонувала релігія, котру можна було піддати сумніву, але тоді людина опинялася в неестетизованому бутті, її існування втрачало красу, притаманну релігійній онтологічній установці. Вивести її з цього глухого кута могла та сама рефлексія, що її туди завела. Рефлексія мала також допомогти свідомому онтологічному знанню перейти з релігійного рівня, котрий характеризується обов'язковою наявністю віри і загальною естетизацією, на вищий рівень свого розвитку.

З появою інтелектуальної культури людина починає бачити красу інтелектуальної впорядкованості, котра знаходить вираження в інтелектуальних і, зокрема, писемних та усних пам'ятках. М.К. Мамардашвілі пов'язував мислення з естетикою та мистецтвом: "Естетикою мислення можна назвати наші бесіди у зв'язку з тим, що мистецтво, як відомо, насамперед, радість, і йтиметься у нас. Я сподіваюся, про радість мислення" [5, 5]. Людина виділяє окрему ланку естетичного в досконалості, завершеності, гармонії, знаходячи умозорні зв'язки майже в усіх феноменах буття. Ідеальні конструкції, побудовані на основі рефлексування над феноменами буття, виявляються для людини важливим засобом підвищення комфортності власного існування, причому комфортності на рівні буття універсуму, що з необхідністю зумовлює як чуттєво-тілесну, так і духовну. Існування інтелектуальних конструкцій одночасно з естетичним почуттям відкривають людині феномен інтелектуального споглядання, від якого вона отримує естетичне задоволення. Світ постає як упорядкована конструкція, придатна до інтелектуального споглядання. Відтепер можливість відсутності потойбічних істот, богів не означає позбавлення індивідуального особистісного світу естетичної довершеності. Світ розуміється як прекрасна істота або прекрасний витвір богів. Таким чином, людина приходить до естетизації у масштабі всього суцього. Це найвищий рівень естетизації свідомого онтологічного знання. Воно перетворюється на логічну побудову, прекрасну через власну впорядкованість. Містична основа онтологічного знання відходить у тінь впорядкованості. Свідоме онтологічне знання досягає найвищого рівня свого розвитку – філософського. Чуттєвий характер ставлення до правильності окремої онтологічної конструкції, а саме – віра в неї тепер залежить не від містичної основи, а від гармонії та естетичного характеру умозорної впорядкованості. Власне, це вже не сліпа віра релігії, а лише довіра, котра може легко змінитися на недовіру, якщо в логічній конструкції онтологічного знання будуть знайдені хибні зв'язки. Людина тепер сама на основі рефлексії та почуття прекрасного свідомо утворює онтологічне знання, якому довіряє, або ж сприймає його з культурної спадщини людства, інтерпретуючи на власний розсуд. Так чи інакше, вона є свідомим рефлексуючим творцем онтологічного знання.

Отже, існує чотири рівні розвитку свідомого онтологічного знання. Це первісний архаїчно-містичний рівень онтологічного знання, міфологічний рівень, релігійний рівень та філософський. На філософському рівні розвитку свідоме онтологічне знання досягає вершини власної естетизації, являючи собою продукт інтелектуальної діяльності, що сприймається як естетична річ. Онтологія, виражена у логічній концепції, набуває рис витвору інтелектуального мистецтва. З одного боку, творець сприймає її як логічно закінчену річ, котрою можна інтелектуально милуватися. З іншого боку, від інтелектуального споглядання її споглядач відчуває естетичне задоволення. Отже, онтологію можна розуміти також як витвір інтелектуального мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно В. Теодор. Эстетическая теория. – М., 2001.
2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление // Психология мышления. – М., 1980.
3. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
4. Малевич Л. Большая книга мировой магии. – М., 2004.
5. Мамардашвили М.К. Философские чтения. – СПб., 2002.
6. Романенко Ю.М. Бытие и естество: Онтология и метафизика как типы философского знания. – СПб., 2003.